

ОСОБЛИВОСТІ ПОНЯТТЯ ТА ЗМІСТУ КРИМІНОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ

Стаття присвячена дослідженню особливостей поняття та змісту криминологічної безпеки. Установлюється сутність та першоджерела походження криминологічної безпеки. Дається визначення криминологічної безпеки.

Ключові слова: безпека, криминологічна безпека, злочинність, боротьба зі злочинністю, поняття криминологічної безпеки, зміст криминологічної безпеки.

Статья посвящена исследованию особенностей понятия и содержания криминологической безопасности. Устанавливается сущность и первоисточники происхождения криминологической безопасности. Дается определение криминологической безопасности.

Ключевые слова: безопасность, криминологическая безопасность, преступность, борьба с преступностью, понятие криминологической безопасности, содержание криминологической безопасности.

The article is devoted to the study of the concepts and content of criminological security. Set the nature and the origins of criminological security. The definition of criminological security.

Key words: security, criminological security, criminality, the fight against delinquency, the criminological concept of security, the content of criminological security.

Вступ. Останнім часом фахівці-науковці та практики змушені констатувати, що злочинність в Україні досягла значних масштабів, посилюється її організованість і професіоналізм, зростає ступінь агресивності, зухвалості, небезпеки кримінальних діянь. Державі, її інститутам та суспільству загалом не вдалося і не вдається стабілізувати криминологічну обстановку в країні, знайти ключ до механізмів ефективною протидії кримінальним процесам, які зберігають, а нерідко і нарощують свою активність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Криминологічна безпека як система теоретичних та прикладних знань почала формуватися та набувати чітких рис на терені вітчизняної науки не так давно. Звертаючи увагу на важливість цієї проблематики, дослідження в цьому напрямі відбуваються достатньо бурхливо, про що свідчить велика кількість фундаментальних праць провідних вітчизняних та російських учених, серед яких виділимо таких, як Г.А. Аванесов, М.М. Бабаєв, В.М. Дрьомін, В.М. Заплатинський, М.П. Клейменов, О.М. Костенко, с. Я. Лебедев, О.М. Литвинов, В.О. Плешаков, с. Г. Шабанов та ін. Зважаючи на значну кількість праць щодо висвітлення питання національної безпеки і лише щодо окремих питань суті криминологічної безпеки, зауважимо, що сьогодні ще не сформовано єдиного понятійного апарату щодо останньої категорії.

Постановка завдання. Мета статті полягає у дослідженні поняття та змісту криминологічної безпеки для того, щоб установити її сутність та першоджерела походження.

Результати дослідження. Злочинність здійснює потужний, дестабілізуючий негативний вплив на стан усіх сфер життєдіяльності держави та суспільства, серйозно гальмує соціально-економічні й політичні процеси в Україні, підриває її міжнародний авторитет. Саме тому виникає настільки ж природне, як і не нове нагальне питання: у чому річ? Тобто через які причини, незважаючи на докладені зусилля, злочинність не тільки не піддається нашому контролю, але й набуває характеру реальної загрози національній безпеці нашої держави. Провали спроб взяти під реальний контроль ситуацію, про яку йдеться, вибудувати ефективні механізми такого контр-

олу, нездатність навіть прийняти новий кримінальний кодекс, який ще до вступу в законну силу не потребував би істотних коректив і доповнень – уже тільки цього достатньо, щоб стверджувати: у нас відсутня власне ідеологія протидії злочинності. А ті концептуальні підходи, яких дотримувалися протягом багатьох десятиліть, поступово і непомітно перетворилися з традиційних у консервативні, тобто втратили необхідну гнучкість, здатність до саморозвитку і вдосконалення, готовність дати точну і своєчасну відповідь на будь-який виклик кримінального світу (кримінальної реальності). Іншими словами, концептуальні основи боротьби зі злочинністю у багатьох відносинах застаріли і втратили свою дієздатність. В одних випадках тут потрібне корегування, в інших – рішуча заміна.

У цьому немає нічого поганого, це природно. Протиприродним було б ігнорування результатів «старіння», про які йде мова, щоб захистити незахищене, бездумно витратити сили на виснажливе «топтання на місці», коли потрібно подумати і зробити крок уперед. Було б, на наш погляд, украй непродуктивним довго шукати відповіді на таке запитання: чому і з чієї вини склалося таке становище? Досить сказати, що значну частину провини слід прийняти на себе вченим-правникам, оскільки рівень наукового забезпечення боротьби зі злочинністю визнати задовільним навряд чи наважаться навіть патріоти науки. Не краще виглядають і ті, хто повинен бути замовником ідеї – органи влади та управління (зокрема керівники правоохоронних органів, суду та інші), першочерговий службовий обов'язок яких полягає в тому, щоб отримати відповідні рекомендації від науки і озброїти суспільство, державу та їх інститути надійними концептуальними основами, сучасною ідеологією боротьби зі злочинністю.

Але зараз не варто з'ясовувати стосунки та намагатися виміряти чийсь ступінь провини. Набагато важливіше те, що стане дійсно конструктивним підходом – спробувати дати імпульс для оновлення арсеналу концептуальних ідей, виконати роботу, яка підготує базу для такого оновлення. Тим паче, що в основі конструктивного підходу лежить оптимізм, який породжує впевненість у тому, що об'єктивна потреба в оновленні буде скоро усвідомлена на державному рівні. Безсумнівно, що в процесі пошуку нових концептуальних шляхів підвищення ефективності боротьби зі злочинністю має задавати тон правова кримінологічна теорія.

У межах однієї роботи, не кажучи вже про статтю, немає ні можливості, ні необхідності проаналізувати всі чи більшість цих шляхів, здійснити повномасштабну ревізію концептуальних передумов організації боротьби зі злочинністю. Завдання ми бачимо в тому, щоб спробувати переосмислити проблему «злочинність і суспільство» під кутом зору понять і термінів, якими в теорії і практиці прийнято користуватися для позначення діяльності у цікавій для нас сфері. Навряд чи потрібно доводити, що за кожним таким поняттям або терміном стоїть цілком певне уявлення про той чи інший напрям діяльності, про зміст цієї діяльності, її цілі, завдання, об'єкти докладання сил тощо. У цьому випадку цілком доречно відтворити відому фразу: «Як словом, так і ділом», оскільки правоохоронна та правозастосовна практика складається в основному саме так, яким чином і в яких термінах формується відповідне завдання. Термін і виражене за допомогою нього поняття – це рамка, яка або обмежує межі дій, або відкриває їм досить широкий простір. Далі слід зазначити, що професійне (кримінологічне) мислення фахівців також відбувається в певних термінах і поняттях, його вузькість або широта значною мірою визначається їх змістом та межами.

Безпосередньо аналіз термінів та їх потенціалу дозволяє визначити ті або інші можливості для теоретичної та практичної роботи, доцільність переходу від одних термінів (понять) до інших, а прагнення розширити арсенал наукового інструментарію дає можливість не тільки поглибити наші уявлення про сучасні проблеми злочинності, але й зробити їх адекватними та такими, що відображають реальну складність як власне кримінальних процесів, так і завдань їх протидії.

У науковій літературі та публіцистиці, у професійному та побутовому мовному вжитку склалася і широко використовується досить велика кількість термінів і понять, що позначають ті або інші різновиди і аспекти соціальної практики, пов'язаної з реакцією суспільства, держави та їх інститутів на факт існування злочинності. Назвемо лише деякі з них: кримінальна та кримінологічна політика боротьби зі злочинністю, протидія (витіснення) злочинності, попередження (профілактика, запобігання, припинення) злочинів, стратегія і тактика боротьби зі злочинністю та інші.

У цей список упродовж десятиліть панування радянської кримінологічної теорії (а також політичної риторики) чи не як найбільш вживані входили такі поняття: «ліквідація злочинності», «викорінювання злочинності та причин, що її породжують». Сьогодні немає особливої потреби доводити абсурдність самої ідеї, яка породила ці терміни і якій так багато років віддавали данину

чи не всі фахівці. Однак саме зараз особливо гостро «усвідомлюється потреба об'єктивно, без тієї прикраси і без остраху оцінювати обстановку, ставити реальні, очищені від парадних гасел завдання, проникати в суперечливу суть сучасних соціальних явищ і процесів, правдиво говорити про складності тих проблем, котрі стоять перед нами» [1, с. 17–24]. Тому в подальшому викладі ці поняття будуть виключені з обговорення, мова буде вестися тільки про перераховані вище.

Їх же, здавалося б, цілком достатньо, щоб забезпечити потреби криминологічної науки і практики. Тим більше, що всі ці терміни не просто вкоренилися, але й довели свою життєздатність і стали природною частиною професійної діяльності юристів, котрі займаються вирішенням теоретичних або практичних криминологічних завдань. Багато з них по своїй суті є цілком уразливими до критики. Отже, визнаючи право на існування названих вище термінів, ми вважаємо, що кожен із них окремо і навіть всі вони разом все-таки не повністю виражають головну мету суспільства і держави у їх протистоянні злочинності, протидії їй, також вони не повністю відображають (або виражають) так зване «надзавдання», вищу мету правоохоронної діяльності, про що буде сказано нижче.

Представляється, що в цьому сенсі є доцільним введення в повноправний науковий обіг поняття «криминологічна безпека». Ми розуміємо, що за своєю етимологією це твердження виглядає дещо суперечливим, оскільки слово «криминологічна» прямо не вказує про безпеку чого саме йдеться, хоча і це поняття вже досить давно увійшло в науковий обіг криминологів, наприклад, «криминологічна обстановка, ситуація», «криминологічний захист» тощо. Взагалі й інші (давно звичні для нас) поняття теж не відрізняються точністю відображення їх суті, наприклад, якщо вдуматися в етимологію поняття «пожежна безпека», то під його суттю розуміється не безпека від пожеж, а безпека самих пожеж. Крім того, і «криминологічна» означає, що це поняття має криминологічну основу, а теорія криминологічної безпеки є спеціальною теорією криминології.

Треба зауважити, що більш широке, родове поняття «національна безпека» (стосовно захисту інтересів особистості, суспільства, держави від злочинних посягань) уже давно зафіксоване в тексті правового акта [2]. Оскільки сучасна криминологія – це наука про закономірності злочинності та заходи її попередження, то одним із її завдань є вивчення злочинності як процесу масового відтворення злочинів, причин злочинної поведінки й особи злочинця, а також розроблення заходів попередження злочинів [3, с. 4–5]. У свою чергу, домінує позиція, що безпека – це стан захищеності окремої людини, соціуму чи держави від будь-якої небезпеки, яка їм загрожує. Під час визначення терміна «безпека» йдеться або про здатність (іноді властивості, якості) певної системи протистояти посяганням, або про стан об'єкта, що характеризується захищеністю від загроз, або відсутністю власне можливості руйнівного впливу [4, с. 50]. Безпека також може розглядатись як потреба. Люди відчувають потребу в таких умовах існування, коли їхньому життю, власності, благополуччю не загрожують будь-які негативні фактори. На відміну від багатьох інших, потребу в безпеці, враховуючи постійну наявність загроз, неможливо повністю задовольнити, адже вона присутня завжди і вимагає постійної уваги [4, с. 51].

Термін «криминологічна безпека» зустрічається в літературі [5, с. 155, 126; 6; 7, с. 13], хоча спеціальний аналіз змісту цього поняття відсутній.

Розроблення понятійного апарату, включаючи наукове обґрунтування і формулювання визначення криминологічної безпеки, розмежування і встановлення взаємозв'язків цієї категорії з іншими термінами, представляє певний науковий інтерес для дослідників всіх країн. Звісно з прадавніх часів і до сьогодні дійшло багато визначень сутності цього поняття, що й сформувало такий широкий діапазон його значень.

Ще в стародавній Греції під поняттям «бути у безпеці» розуміли «володіти ситуацією». У перекладі з іврити «безпека» набуває декілька значень. У прямому сенсі «a'sfalh – твердий, непохитний, непорушний, міцний; ei'rh/nh – мир, спокій; swthi/a – порятунок, позбавлення, збереження, спасіння. У переносному сенсі – достовірність, надійність, переконливість, захищеність від небезпек». Із латини («sine cura – securitas») поняття «безпека» означає стан, якому притаманне почуття певності або відсутність занепокоєння.

Соціальні науки визначають безпеку з точки зору можливостей задоволення як індивідуальних потреб окремого індивідуума, так і соціальних груп щодо існування, затишку та впевненості у майбутньому. Від часів А. Маслоу відома піраміда (або ієрархія) п'яти груп потреб, вибудована за принципом першочерговості задоволення. В основі цієї ієрархії лежать найважливіші потреби (їжа, вода, житло), а на вершині – більш високі індивідуальні прагнення (визнання, самовираження) [8]. Т. Мельничук говорить, що потреби безпеки належать до най-

важливіших як на мікро- (окремого індивіда), так і на макрорівні (усього соціуму), у вказаній піраміді вони слідують одразу за фізіологічними потребами. Потреби вищого рівня починають активно впливати на людину після того, як задоволено потреби нижчого рівня, тому питання безпеки життєдіяльності набувають неабиякої ваги задля гармонійного розвитку та самореалізації особистості [9, с. 132].

Прийнято розрізняти два основних підходи до розуміння безпеки: з однієї сторони, безпечним називають стан будь-якого носія небезпеки, який не містить загрози можливої шкоди для оточення; з іншої – властивість безпеки приписують об'єкту, надійно захищеного від шкідливих для нього впливів. Розглянувши відомі словники, можна побачити різні визначення безпеки. У тлумачному словнику російської мови С. Ожегова під безпекою розуміється «стан, за якого відсутня небезпека, або захист від неї» [10, с. 40]. У тлумачному словнику В. Даля дається поняття «безпечний» як «не небезпечний», не загрозливий, що не може заподіяти зла або шкоди; нешкідливий, схоронений, вірний, надійний. Безпека – відсутність небезпеки, збереження, надійності» [11, с. 67–68]. Словник української мови визначає безпеку так: «стан, коли кому-, чому-небудь ніщо не загрожує» [12, с. 137]. Вебстер у «Глумачному словнику англійської мови» дає таке визначення безпеки: «safety» та «security» – під чим розуміє «надійність, захищеність від будь-яких посягань» [13].

Але в обох випадках простежується безпосередній зв'язок із такою ознакою соціальної системи, як захищеність, що передбачає активну цілеспрямовану діяльність з підтримки суспільних відносин у певному якісному стані. Таким чином, поняття захищеності найбільш точно відображає як стан соціальної системи, застрахованої від руйнівних зовнішніх і внутрішніх впливів, так і характер діяльності суб'єкта забезпечення безпеки.

Слід звернути увагу на існуючі складнощі у визначенні поняття кримінологічної безпеки, яке, з точки зору загальнометодологічного підходу, володіє всіма необхідними атрибутами, що дозволяють зарахувати його до класу складних систем. При цьому, відбиваючи складне соціальне явище, воно об'єктивно має конкретно-історичний (а тому і динамічний) характер і тісно пов'язане з усіма формами та напрямками взаємодії в системі «природа – людина – суспільство». у конкретний проміжок часу стан захищеності може мати різний рівень, зумовлений гостротою внутрішніх і зовнішніх загроз, характером реагування на них керуючої системи.

Сьогодні нерідкими є критичні зауваження про те, що держава (як основний суб'єкт забезпечення кримінологічної безпеки) захищає щось неконкретне і абстрактне. І це стає особливою проблемою з урахуванням того факту, що в нашій країні споконвіку не визнаються жодні інші інтереси, за винятком державних.

На наш погляд, складність полягає, зокрема, в слабкості і нерозвиненості цієї категорії стосовно української дійсності. Безумовно, не можна стверджувати, що до питань безпеки в Україні сьогодні не проявляють належного інтересу з боку науковців і практиків, про це свідчать роботи, присвячені цій проблематиці. Тому М. Клейменов дає визначення кримінологічній безпеці «як стану захищеності законних інтересів особистості, суспільства і держави від зовнішніх і внутрішніх загроз, джерелами яких виступають явища, пов'язані зі злочинністю, суспільно небезпечними посяганнями, кримінальною діяльністю, інтересами криміналітету» [14, с. 576]. На думку В. Дрьоміна, кримінологічна безпека «відображає стан захищеності суспільства та громадян від злочинних посягань» [15]. Схожого трактування дотримуються С. Лебедев та А. Горшенков, але термінологічно називають безпеку також антикримінальною [16; 17; 18]. М. Бабаєв та В. Плешаков [19; 20; 21] визначають кримінологічну безпеку як об'єктивний стан захищеності життєво важливих та інших істотних інтересів особи, суспільства й держави від злочинних зазіхань і їх загрози, породжуваних різними криміногенними факторами (явищами й процесами), а також як усвідомлення людьми такої своєї захищеності. У свою чергу, О. Костенко розглядає кримінологічну безпеку людини з позицій концепції соціального натуралізму станом захищеності усього того, що є необхідним для її нормального, тобто узгодженого із законами людської природи, життя від сваволі, яка проявляється у вигляді злочинів. Він зазначає, що кримінологічна безпека може бути забезпечена формулою «культура + закон»: покарання обмежує злочинні вияви сваволі у тих осіб, у котрих не сформувалась антикриміногенна культура [22, с. 177–182]. Підсумовуючи, Т. Мельничук говорить, що з представлених визначень вбачається, що розкриття сутності кримінологічної безпеки здійснюється через поняття небезпеки від криміногенних загроз, особливий механізм дії (відмінний від інших каральних та некаральних заходів) та особливе цілеспрямованість [9, с. 135].

Проте досі не вироблена універсальна, загальноприйнята дефініція цього поняття і мало розроблене визначення криминологічної безпеки, що істотно послаблює позиції державного управління в цій сфері. Конституція України виділяє декілька основних різновидів безпеки: «безпеку людини і громадянина» (п. 1 ст. 3), «державну безпеку» (п. 3 ст. 17), «національну безпеку» (ст. 18, п. 2 ст. 32, п. 3 ст. 34, п. 2 ст. 39, п. 17 ч. 1 ст. 92), «екологічну безпеку» (ст. 16, п. 6 ч. 1 ст. 92, п. 3 ч. 1 ст. 116), «інформаційну безпеку» (п. 1 ст. 17), «громадську безпеку» (п. 7 ст. 38). Можна сказати, що аналогічну структуру містить і Закон України «Про основи національної безпеки України» від 19.06.2003 р., у його преамбулі говориться про те, що він «закріплює основні засади державної політики, спрямованої на захист національних інтересів і гарантування в Україні безпеки особи, суспільства і держави від зовнішніх і внутрішніх загроз в усіх сферах життєдіяльності», а в статтях 1, 3 конкретизується розуміння. Відповідно до ст. 1 зазначеного Закону національна безпека представляє захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам [2]. До них належать життєво важливі матеріальні, інтелектуальні й духовні цінності українського народу – носія суверенітету і єдиного джерела влади в Україні, визначальні потреби суспільства і держави, реалізація яких гарантує державний суверенітет України та її прогресивний розвиток [2].

Як справедливо зазначає І. Глебов, сьогодні оформилося нове прочитання поняття «національний інтерес» у єдності інтересів держави, суспільства і особистості, суверенної держави і громадянського суспільства [23, с. 14]. З'явилося розуміння того, що без суспільства (сукупності індивідів), їхніх соціальних та політичних прав і свобод держава функціонувати не може. І цей аспект знайшов своє відображення у Концепції розвитку сектора безпеки і оборони України [24], яку було введено в дію Указом Президента України № 92/2016 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України» від 4 березня 2016 року.

Висновки. Підсумовуючи все вищевикладене, зазначимо, що криминологічну безпеку можна трактувати, як стан та умову життєдіяльності системи, котрі визначаються якістю реалізації її саморегулятивних функцій; як здатність системи за несприятливих зовнішніх і внутрішніх кримінальних впливів зберігати стабільний, стійкий стан та характеризувати її можливості вирішувати проблеми безпеки життєдіяльності суспільства.

Список використаних джерел:

1. Бабаев М.М. Современные проблемы теории и практики борьбы с преступностью / М.М. Бабаев // Пути совершенствования мер по предупреждению преступности. – М. : Академия МВД СССР, 1988. – С. 17–24.
2. Про основи національної безпеки України : Закон України від 19.06.2003 р. № 964-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 39 (26.09.2003). – Ст. 351 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/964-15>.
3. Александров Ю. В. Криминологія : курс лекцій / Александров Ю.В., Гель А.П., Семаков Г.С. – К.: МАУП, 2002. – 295 с.
4. Новицький Г.В. Теоретико-правові основи забезпечення національної безпеки України: монограф. / Новицький Г.В. – К. : Інтертехнологія, 2008. – 496 с.
5. Овчинский В. С. Стратегия борьбы с мафией / В.С. Овчинский. – М. : СИМС, 1993. – 190 с.
6. Шаваев А.Г. Криминологическая безопасность негосударственных объектов экономики / А.Г. Шаваев. – М. : ИНФРА-М., 1995. – 126 с.
7. Основы экономической безопасности: Государство, регион, предприятие, личность / Под ред. Е.А. Олейникова. – М.: ЗАО «Бизнес-школа», «Интел-Синтез», 1997. – 288 с.
8. Маслоу А.Г. Мотивация и личность / А.Г. Маслоу ; пер. А.М. Татлыбаевой. – СПб. : Евразия, 1999. – 478 с.
9. Мельничук Т.В. Криминологічна безпека: сутність та концептуальне обґрунтування / Т.В. Мельничук // Актуальні проблеми держави і права. – Одеса : Одеська юридична академія, національний університет, 2011. – № 60. – С. 132–138.
10. Ожегов С.И. Словарь русского языка / С.И. Ожегов. – М. : Русский язык, 1984. – 816 с.

11. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 т. / В.И. Даль. – М. : Русский язык, 1989. – 699 с.
12. Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І.К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1970–1980. – Т. 1. – С. 137.
13. Webster's Dictionary of English Usage (under the editorship of Philip B. Gove). – Merriam-Webster Inc., 1989. – 994 p.
14. Клейменов М. П. Прогнозирование криминологической безопасности // Закономерности преступности, стратегия борьбы и закон / под ред. А.И. Долговой. – М. : Рос. криминол. ассоц., 2001. – С. 41–45.
15. Дремин В.Н. Миграция и проблемы обеспечения криминологической безопасности в Причерноморском регионе // Актуальні проблеми політики : зб. наук. пр. – О., 2004. – Вип. 20. – С. 123–131.
16. Горшенков А.Г. Информационная преступность: криминологическая безопасность личности, угрозы и меры ее защиты / А.Г. Горшенков, Г.Г. Горшенков, Г.Н. Горшенков // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. Серия: Право. – 2003. – № 1. – С. 13–16.
17. Лебедев С.Я. Проблема преступности: от мистерии цифр к реалиям обеспечения криминологической безопасности // Уголовное право. – 2006. – № 6. – С. 111–115.
18. Лебедев С.Я. Криминализация экстремизма и обеспечение криминологической безопасности: от единства целей к борьбе противоположностей // Уголовно-правовой запрет и его эффективность в борьбе с современной преступностью. – Саратов, 2008. – С. 269–276.
19. Плешаков В.А. Криминологическая безопасность и ее обеспечение в сфере взаимовлияния организованной преступности и преступности несовершеннолетних / В.А. Плешаков. – М. : Академия МВД России, 1998. – 144 с.
20. Бабаев М.М. Права человека и криминологическая безопасность : учеб. пособие / М.М. Бабаев, Е.Н. Рахманова. – М., 2003. – 153 с.
21. Бабаев М.М. Криминологическая безопасность в системе национальной безопасности (опыт структурного анализа) / М.М. Бабаев, В.А. Плешаков // Криминологический журнал. – 2005. – № 7. – С. 5–9.
22. Костенко О.М. Культура і закон – у протидії злу : монографія / О. М. Костенко. – К. : Атіка, 2008 – 352 с.
23. Глебов И. Н. Правовые проблемы обеспечения национальной безопасности Российской Федерации. Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук / Глебов И.Н. – М., 1999. – 36 с.
24. Указом Президента України № 92/2016 Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 4 березня 2016 року «Про Концепцію розвитку сектору безпеки і оборони України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/922016-19832>.